

Rea Richard
30 april 2018
Oefening Monumentenzorg
Dr. Prof. Pieter Martens

1. Historische Situering

1.1. De Spaanse omwalling

Het Bastion keizerspoort maakt deel uit van de 'Spaanse' stadsomwalling (Spaanse Vesten) van Antwerpen en dateert uit 16de eeuw. Karel V (of Keizer Karel) gaf in 1542 de opdracht tot het bouwen van deze versterking die de laatmiddeleeuwse omwalling verving en beter bestand maakte tegen nieuwe wapentypes [picture 1]. Het is meteen de eerste keer in Europa dat een dergelijke constructie wordt opgericht. De Spaanse omwalling bestaat uit 9 bastions (vijfhoekige stenen uitwassen van de muur, die als verdedigings- en waarnemingspost dienden, zoals het Keizersbastion), 8 fronten (rechte stukken muur), 5 stadspoorten en bruggen, een gracht en een buitengrachtmuur [picture 2]. Karel V liet de omwalling ontwerpen door de Italiaanse ingenieur Donato Di Boni.

Het Keizersbastion verdedigde de nabijgelegen Keizerspoort en was in de 16de eeuw de ceremoniële ingang van Antwerpen, de militaire toegang tot de stad bevond zich aan de 'Kipdorppoort'. Bovenaan de Keizerspoort zit een fries met het wapenschild en de lijfspreuk 'Plus Oultre' van Keizer Karel. Oorspronkelijk heette deze poort 'Sint-Jorispoort', maar nadat Keizer Karel deze in 1545 plechtig inreed werd de naam veranderd¹.

Tot ongeveer de tweede helft van de 19de eeuw domineerden de omwallingen het landschap in Antwerpen, daarna werden de vestigingswerken bovengronds volledig afgebroken.

In 2002-2006 werden de leien in Antwerpen heraangelegd en werd er ter hoogte van de Nationale Bank een nieuwe ondergrondse parking gebouwd. Omdat het sinds het verdrag van Malta² verplicht is om de archeologische resten en sporen, die dreigen beschadigd te raken of verloren te gaan bij bouwwerken, te beschermen en te beschrijven, was dit de perfecte gelegenheid om de ondergrondse resten van de Spaanse stadsomwalling te onderzoeken en eventueel te bewaren.

1.2. Monument-waarde

De cultuurhistorische waarde van de Spaanse omwalling heeft verschillende aspecten. Enerzijds zijn alle materiële overblijfselen van de omwalling **stelselmatig verdwenen** en is het dus van belang dat het (Antwerpse) publiek zich nog een tastbaar idee kan vormen van hoe de muur en de gebouwen eruit zagen. Anderzijds blijven de stadsmuren een **uniek voorbeeld van 16de eeuwse Italiaanse vestingbouw en technologische en architecturale ontwikkelingen** van die tijd. Ten derde waren de omwallingen, bovengronds (ook al werden ze later onzichtbaar), een **bepalende factor in de latere stadsontwikkeling van Antwerpen**³.

¹ Stad Antwerpen, 2017. *Antwerpen Morgen*. [online] Available at: <https://goo.gl/u6CHou> [Accessed 21 march 2018]

² De Secretaris-Generaal van de Raad van Europa stelt de Lidstaten van de Raad van Europa, de andere Staten die partij zijn bij het Europese Culturele Verdrag en iedere Staat, of de Europese Economische Gemeenschap, 1992. *Europees Verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed*. [online] Available at: <https://goo.gl/VYZhyj> [Accessed at 21 march 2018]

³ Lombaerde, P., 2009. *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling in 1542 tot haar afbraak in 1870*. Brussels: UPA, pp. 179.

Ondanks de beschikbaarheid van vele kaarten en foto's, kent de Antwerpenaar nu, volgens Piet Lombaerde, een vervreemding ten opzichte van het historisch bouwkundig erfgoed van de Spaanse omwalling⁴. Daarom is het belangrijk dat de vestigingswerken, als drager van de Antwerpse stadsgeschiedenis, terug in de belangstelling komen.

2. Analyse monument: Bastion keizerspoort

2.1. Onderzoek

De heraanleg van de Leien tussen 2002 en 2006 was de ideale aangelegenheid voor archeologen om de Spaanse omwalling in detail te bestuderen. Vooral de zuidoostelijke hoek van de omwalling werd onderzocht. De Keizerspoort, het bastion, de stadsmuur en de contrescarp (buitengrachtboord) werden hier namelijk volledig doorsneden door een nieuw tunnelcomplex en een ondergrondse parking [picture 3]. Plannen uit de 19de eeuw lieten zien waar en op welke manier men de resten kon aantreffen: een halve meter onder het huidige (en 19de eeuwse) loopoppervlak⁵.

Eerdere projecten beschikten steeds over te weinig geld en of tijd waardoor er geen of erg onvolledige informatie afgeleverd werd en de materiële overblijfselen vernietigd of onzichtbaar achterbleven. Op dat ogenblik ontbrak er volgens Lombaerde een "erfgoedreflex" waarbij de historische waarde van het ondergrondse patrimonium erkend werd⁶. Daarom kregen eerdere pogingen tot integratie van de Spaanse omwallingen in een nieuwbouwconcept geen kans.

2.2. Bevindingen

Men kon uiteindelijk een grondige analyse doen van de Keizerspoort, de poortfacade, de brugpijler, de structuren en artefacten uit het dagelijks leven in het poortgebouw, de stadsmuur en het bastion. De bevindingen kon men vergelijken met verschillende 16de eeuwse tekeningen zoals de kaart van Virgilius Bononiensis van Antwerpen⁷ en 19de eeuwse opmetingsplannen [picture 4]. Ook kreeg men een juist beeld van de plattegrond van de bouwwerken, de gebruikte materialen en technieken van de 16de eeuw en de latere aanpassingen aan de omwalling.

2.3. Bewaarproject

Militaire overblijfselen zijn meestal geen kleine resten, ze hebben een grote impact op het landschap en het is niet gemakkelijk om deze als monument in zijn geheel of zelfs gedeeltelijk te bewaren. Er moet genoeg ruimte beschikbaar zijn in het moderne (stads)landschap. Toen men de resten van het bastion Keizerspoort en de

⁴ Lombaerde, P., 2009. *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling in 1542 tot haar afbraak in 1870*. Brussels: UPA, pp. 146.

⁵ Lombaerde, P., 2009. *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling in 1542 tot haar afbraak in 1870*. Brussels: UPA, pp. 153.

⁶ Lombaerde, P., 2009. *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling in 1542 tot haar afbraak in 1870*. Brussels: UPA, pp. 150.

⁷ Bononiensis, C., 2012. *Urbs Antverpia*. [online] Available at: <https://goo.gl/ytGrFs> [Accessed 01 april 2018]. Original available at Museum Plantin-Moretus - Prentenkabinet Werelderfgoed

omliggende structuren blootlegde, moest er gekozen worden. Er waren verschillende mogelijkheden beschikbaar om de resten te visualiseren voor het publiek. Men kon het monument niet in situ laten, de nieuwe constructies zouden nagenoeg alles vernietigen en wat er nog ondergronds overbleef dreigde voorgoed uit het collectief geheugen van Antwerpen te verdwijnen. Als men echter de resten weghaalde van hun oorspronkelijke plek, waren er verschillende opties beschikbaar: de resten ophogen, het tracé aanduiden of het monument elders tentoonstellen.

Uiteindelijk kwam men tot de volgende conclusie: het monument moest gedeeltelijk behouden worden en publiek toegankelijk gemaakt worden⁸. De opgegraven omwallingen werden op grote schaal afgebroken, maar een stuk van het bastion Keizerspoort en een relict van de poortfacade werden geplaatst in een museale ruimte in de nieuwe parkeergarage van de Nationale Bank⁹.

2.4. Werkwijze

Met de steun van de Vlaamse Overheid, het Europese IVA-programma 'Forten en Linies in Grensbreed Perspectief'¹⁰ en parkinguitbater INDIGO kon de stad Antwerpen het Keizersbastion permanent tentoonstellen. In de zomer van 2003 startte het verplaatsingsproject: het bastion werd geïnjecteerd met bewaarvloeistoffen, met diamantkoord in 200 blokken van elk 3 ton gezaagd, elk blok werd genummerd en voorzien van een inwendig skelet bestaande uit vezelstaven [picture 5]. Vervolgens werden alle blokken opgetild en vervoerd naar de werfzone aan het Stadspark. Hier werden ze ingepakt in wit plastic en stonden ze bekend als 'de ijsblokjes'.

Met de blokken werd pas 3 jaar later in 2006, toen de ondergrondse parking en het tunnelknooppunt aangelegd waren, een deel van het bastion terug opgebouwd. Het bouwwerk werd zes meter dieper heropgebouwd op niveau -3 van de ondergrondse parkeergarage 'Nationale Bank'¹¹ [picture 6].

2.5. Het monument

De archeologische zone in de parking aan de Nationale Bank bestaat uit twee delen:

- Het gedeelte dat permanent publiek toegankelijk is, werd ingericht met tentoonstellingsvitrines, informatieve panelen, een maquette en een grote vloerplattegrond van de Spaanse omwalling, geprojecteerd op de huidige stad.

⁸ Lombaerde, P., 2011. *Antwerpen versterkt 2. Visievorming over heraanleg en hergebruik van omwallingen, forten en fortengordels*. Brussels: UPA, pp. 126.

⁹ Lombaerde, P., 2011. *Antwerpen versterkt 2. Visievorming over heraanleg en hergebruik van omwallingen, forten en fortengordels*. Brussels: UPA, pp. 179.

¹⁰ dit is een grensoverschrijdend samenwerkings- verband tussen de provincies Oost- en West-Vlaanderen, Antwerpen, Zeeland en Noord-Brabant. de Meyer, M. - Wellens, L., 2009. *Forten en linies in grensbreed perspectief: een grensoverschrijdend project in het kader van Interreg IV A-programma*. [pdf] Available at: <https://goo.gl/fzDb7g> [Accessed 2 april 2018]

¹¹ Stad Antwerpen, 2017. *Antwerpen Morgen*. [online] Available at: <https://goo.gl/X4E51S> [Accessed 21 march 2018]

– De restanten van het bastion zelf en de funderingen van de Keizerspoort worden op een stijlvolle en eigentijdse manier in een aparte ruimte gepresenteerd. Deze ruimte wordt voorlopig alleen op speciale gelegenheden zoals een Erfgoeddag of Open Monumentendag opengesteld, maar een bezoeker kan er wel binnenkijken doorheen een glazen wand [picture 7].

Er werd uitgebreid onderzoek gedaan naar alle restanten van de Spaanse omwallingen, maar een van de interessante delen van de structuren is de bastionpunt. De heropgebouwde bastionhoek toont aan de basis een mooi afgewerkte halve piramide (bec), een staaltje van zeldzame steenhouwkunst. Net als de renaissance afwerking van de stadspoorten verwijst dit detail naar de Toscaanse orde waarin het gebouw werd opgetrokken¹².

3. Het Keizersbastion als erfgoed

3.1. De Spaanse omwalling in het collectief geheugen

De bewaring van het Keizersbastion was slechts het begin van de herwaardering van de Spaanse Vesten. Toen men besliste om het monument te verzagen en te verplaatsen kwam er weerstand uit verschillende hoeken. Men dacht dat het restant geïsoleerd ging achterblijven en geen aansluiting zou vinden bij andere delen van de bewaarde omwalling. De conservatie van het Keizersbastion maakt echter deel uit van een lange schakel, het was het eerste deel van de "ruimtelijk historische draad" die door Antwerpen loopt¹³. Niet overal worden de resten tentoon gesteld, op sommige plaatsen worden de bastions weer zichtbaar gemaakt met nieuwe materialen. Aan de Londenbrug op het Eilandje worden 2 natuurstenen gebruikt en op het Blauwtorenplein heeft men een zitbank geplaatst. De overblijfselen van de Kipdorpbrug en het Kipdorpbastion worden na heraanleg van de Noorderleien een openluchtsite [picture 8].

3.2. Hedendaagse conservatie

De reconstructie, verplaatsing en visualisatie van het Keizersbastion kadert binnen de werk- en denkwijze van de hedendaagse monumentenzorg. Volgens Luc Verpoest, professor aan de K.U. Leuven, is bouwkundig erfgoed een "getuige van het verleden" en gaat het dus niet alleen om materiële constructies maar ook om immateriële resten. Het Keizersbastion en al de andere overblijfselen van de Spaanse omwalling bevatten "waarden en betekenissen" die nog steeds relevant zijn voor het publiek, maar ook voor de hedendaagse stedenbouw¹⁴. Het is belangrijk dat we het verhaal van het verleden kunnen verderzetten in het heden. Dit is volgens Verpoest de essentie van monumentenzorg: " zo wordt geschiedenis gemaakt en zo kan ze telkens

¹² Lombaerde, P., 2009. *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling in 1542 tot haar afbraak in 1870*. Brussels: UPA, pp. 162.

¹³ Lombaerde, P., 2011. *Antwerpen versterkt 2. Visievorming over heraanleg en hergebruik van omwallingen, forten en fortengordels*. Brussels: UPA, pp. 126.

¹⁴ Verpoest, L., 2009. *Patrimonium voor de toekomst. Huisvesting/woningbouw. Provinciale architectuurprijs 2009. Provincie Vlaams-Brabant*. [pdf] Available at: <https://goo.gl/mx6fpQ> [Accessed 13 april 2018] pp. 8.

weer uit de eerste hand worden herschreven en hermaakt¹⁵. Door de resten van het Keizersbastion te reconstrueren, te visualiseren en te integreren in een nieuwe omgeving komt de Antwerpenaar en bij uitbreiding het ruimere publiek terug in contact met de materiële en immateriële overblijfselen van zijn stadsgeschiedenis.

¹⁵ Verpoest, L., 2009. *Patrimonium voor de toekomst. Huisvesting/woningbouw. Provinciale architectuurprijs 2009. Provincie Vlaams-Brabant*. [pdf] Available at: <https://goo.gl/mx6fpQ> [Accessed 13 april 2018] pp. 8.

4. Literatuurlijst en bronnen

4.1. Boeken

Lombaerde, P., 2009. *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling in 1542 tot haar afbraak in 1870*. Brussels: UPA

Lombaerde, P., 2011. *Antwerpen versterkt 2. Visievorming over heraanleg en hergebruik van omwallingen, forten en fortengordels*. Brussels: UPA

4.2. Websites

Stad Antwerpen, 2017. *Antwerpen Morgen*. [online] Available at: <https://goo.gl/X4E51S>

Geschiedkundige Kring Bergen Op zoom, 2015. [online] Available at: <https://goo.gl/DS8rU8>

4.3. Grafisch materiaal

Bononiensis, C., 2012. *Urbs Antverpia*. [online] Available at: <https://goo.gl/ytGrFs> [Accessed 01 april 2018]. Original available at Museum Plantin-Moretus - Prentenkabinet Werelderfgoed

4.4. Verdragen en charters

De Secretaris-Generaal van de Raad van Europa stelt de Lidstaten van de Raad van Europa, de andere Staten die partij zijn bij het Europese Culturele Verdrag en iedere Staat, of de Europese Economische Gemeenschap, 1992. *Europees Verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed*. [online] Available at: <https://goo.gl/VYZhyj> [Accessed at 21 march 2018]

Charter van Venetië. Internationaal handvest voor behoud en restauratie van monumenten en stads- en dorpsgezichten. Goedgekeurd op het tweede internationale congres van Architecten en Technici op het gebied van de monumentenzorg van 25 - 31 mei 1965 te Venetië. Aanvaard door ICOMOS 1965

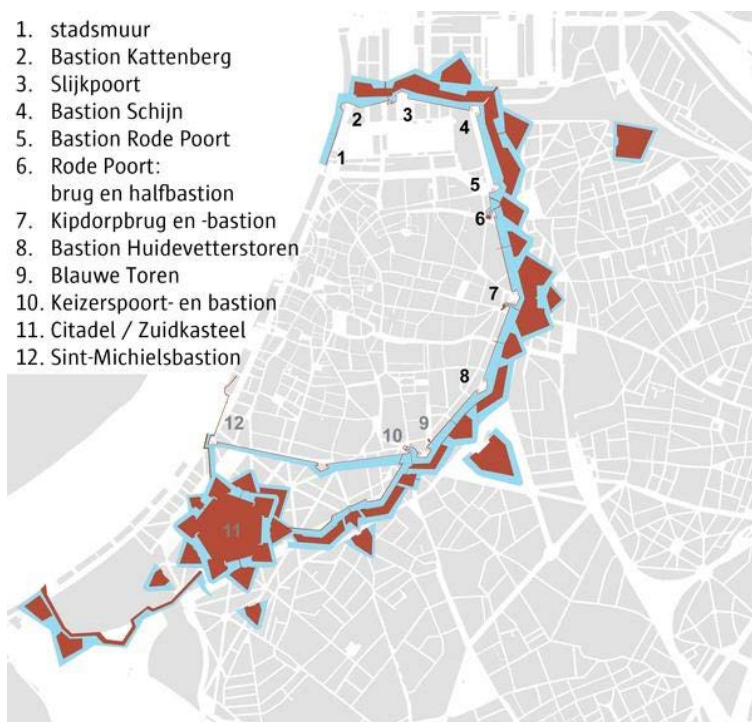
4.5. Brochures

Verpoest, L., 2009. *Patrimonium voor de toekomst. Huisvesting/woningbouw. Provinciale architectuurprijs 2009. Provincie Vlaams-Brabant*. [pdf] Available at: <https://goo.gl/mx6fpQ>

5. Afbeeldingen

Picture 1: Gidsenwerking Fort 8, 2013. [online] Available at: <https://goo.gl/>

Picture 2: Lombaerde, P., 2009. *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling in 1542 tot haar afbraak in 1870.*

Brussels: UPA

Picture 3: Stad Antwerpen, 2017. *Antwerpen Morgen*. [online] Available at: <https://goo.gl/X4E51S>

Picture 4: Bononiensis, C., 2012. *Urbs Antverpia*. [online] Available at: <https://goo.gl/ytGrFs> [Accessed 01 april 2018]. Original available at Museum Plantin-Moretus - Prentenkabinet Werelderfgoed

Picture 5: Stad Antwerpen, 2017. *Antwerpen Morgen*. [online] Available at: <https://goo.gl/X4E51S>

Picture 6: Eigen materiaal

Picture 7: Stad Antwerpen, 2017. *Antwerpen Morgen*. [online] Available at: <https://goo.gl/X4E51S>

Picture 8: Noorderlijn, 2014. [online] Available at: <https://goo.gl/gpk7tz> in combination with "eigen materiaal"
